

Віталій БОНДАРЧУК

**Гедеон Балабан і Михайло Рогоза,
як об'єкти боротьби Василя-Костянтина
Острозького проти Берестейської унії**

У статті, опублікованій в минулому випуску збірника [4; також див.: 9], вже було продемонстровано важливість особистості князя Василя-Костянтина Острозького та його доволі широкі можливості по впливу на світську й духовну половини учасників релігійного життя (очевидно окрім короля) Речі Посполитої кін. XVI – поч. XVII ст. Дізнавшись про те, що в життя втілюється не той варіант унії, котрий хотів би сам магнат, останній починає, як відкрито, так і приховано боротьбу проти неї. Яскравим прикладом її інтенсивності та безкомпромисності може служити професійна діяльність та невизначено-релятивістична позиція щодо унії двох не останніх у церковній ієрархії осіб – львівського владика Гедеона Балабана (дії котрого до всього ще й послужили приводом до початку унійного процесу) і митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Михайла Рогози. Головними джерелами інформації для дослідження послужили два автентичних тодішнім подіям полемічних трактати: «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія. Нерозкритість поставленої вище проблеми визначає актуальність цієї статті. Перейдемо до детального розгляду чергового аспекту антиунійної діяльності князя.

Ідея об'єднання церков почала пропагуватися католиками ще з середини 1570-х рр., свідченням чому є книга П. Скарги «Про єдність Церкви Божої» (1574). Однак, для руського духовенства перетворив ідею в актуальну вже згаданий Гедеон Балабан, котрий 1589 р. вступив у конфлікт з Успенським братством, до того ж утруднений підтримкою останнього патріархом Ієремією II та митрополитом Михайлом Рогозою. Іпатій Потій пише в «Антиризисі», що після від'їзду Ієремії з України зимою 1589-1590 рр., Г. Балабан їздив в Дунаїв до львівського католицького архієпископа і просив «звільнити» владик з-під влади патріархів [1, Стб. 617-618]. Таємні наради єпископів щодо поєднання з Римом почались з січня 1590 р. і природньо, що на першій з них, проведеній у м. Белзі Сокальського повіту був присутній Гедеон Балабан. З ним спільно засідали владика холмський і белзький – Діонісій Збируйський, турівський і пінський – Леонтій Пелчицький, луцький і острозький – Кирило Терлецький [5, с. 561]. Також з «Антиризису» дізнаємось, що 24 червня того ж 1590 р. проводиться ще одна нарада владик у Бересті, на якій крім рішення проводити подібні з'їзди щорічно у цьому ж місці, в цей же час, була прийнята

декларація де владика висловлювали бажання «віддати послушність найсвятішому отцеві папі римському і піддати церкви Божі під зверхність та благословення його милості» на умовах збереження обряду та підтвердження привілеїв [1, Стб. 620-622]. Серед її підписантів знову ж таки був львівський єпископ.

Можливо В.-К. Острозький і знав про цю таємну змову. Але, оскільки тоді, особисто для нього ідея унії все ще витала в повітрі й він сам був прихильником об'єднання та навіть проводив переговори щодо нього з папським нунцієм Антоніо Поссевіно, то унійні потуги Балабана з колегами покарані не були [див. детальн.: 8, с. 92-95]. Ще навіть 21 червня 1593 р. з Любліна князь написав до Потія лист, в якому представив свій проект унії і просив розглянути його на Берестейському синоді, який мав відбутися 24 червня.

Тут важливо підкреслити, що унійний проект князя кардинально відрізнявся від проекту схильних до реформи церкви владик (останній описує М. Дмитрієв [6, с. 48-61]), який вони підписали, запропонувавши об'єднання з Римом Київської митрополії на умовах збереження традиційного управління та церковних обрядів. Натомість, у 7 тезах князя не говориться про Київську митрополію в якості окремої помісної церкви, що має право на самостійне об'єднання з Римом. Навпаки, у своєму листі князь В.-К. Острозький трактує унію не як підпорядкування частини Православної церкви Римському папі, а як рівноправне об'єднання всієї Вселенської Православної церкви з Католицькою. Князь прагнув, щоб церква повернулася «до свого першого пункту», тобто, до часу єдності, від якої в 1054 р. римляни самі «отторглися», і щоб церквою управляло кілька ієрархів [1, Стб. 585-586].

Попри авторитет князя у його проекту відразу ж знайшлася опозиція в особі Іпатія Потія. Ознайомившись з унійним проектом В.-К. Острозького і зрозумівши, що він є по суті протилежним проекту єпископів, Потій просто не представив його на синоді й пропозиції князя навіть не були розглянуті. Неприйняття його проекту сильно охолодило сподівання Василя-Костянтина на можливість універсального рівноправного об'єднання між церквами, а лист патріарха Мелетія Пігаса від 8 березня 1594 р., у якому було пристрасне прохання не підтримувати об'єднання, остаточно перетворив князя з прихильника унії на її палкого ворога.

Другий об'єкт даної розвідки – Михайло Рогоза починає проявляти свою об'єднувачу активність майже на 5 років пізніше за Гедеона Балабана. М. Грушевський пише, що його почав залучати все той же Потій наприкінці 1594 – на початку 1595 р. Митрополит, після недовгих вагань, десь у лютому-березні 1595 р. зустрівся в Слуцьку з Г. Балабаном

і помирився з ним, тим самим долучаючись до владик, і не раніше березня 1595 р. від себе подав королю артикули поєднання з Римом, «аналогічні з артикулами владик, і написані очевидно під впливом їх (або їх субстрату), але коротко» [5, с. 579-580]. Підпис М. Рогози разом з підписами семи єпископів є під «Декларацією...» від 2 грудня 1594 р. та під тією ж «Декларацією...» з датою 12 червня 1595 р., написану у формі листа-звернення до папи Римського [5, с. 585].

Той самий вчений робить гіпотезу про намагання митрополитом та владиками переконати князя, що вони непричетні до унії, «звалюючи все на одного луцького владика К. Терлецького, з котрим князь Острозький був давно посварений» [5, с. 582] і тим самим відволікти магната від їхніх дій щодо об'єднання католицької та православної церков.

Попри безсумнівний авторитет Грушевського у точності його, озвученого вище, припущення змушує сумніватися аналіз текстів листів Михайла Рогози та Іпатія Потія, опублікованих в «Апокрисісі». Він показує, що князя вводив в оману лише володимирський владика. Натомість, позиція митрополита Рогози до унії була складною і суперечливою. Очевидно, що сам особисто він не підтримував реформи церкви, а свої артикули поєднання подав королю під тиском владик. Потрібно зазначити, що в листі, написаному з Новоградка в березні 1595 р., митрополит Рогоза категоричного заперечує чутки про його участь у підготовці унії, та завіряє князя у вірності своїй вірі: «про те не думав і тепер думати не хочу, аби свою праведну віру в потоптання подати, і своєї набожності відступником бути, і рукопокладення святого отця патріарха мати за нізащо» [2, Стб. 1053-1056]. Керівник Київської митрополії переконує князя Острозького у підтримці його проекту об'єднання, і що має всі докази для виявлення («обнаження») того «скритого фальшу» владик, котрі таємно готують унію. Далі повідомляє про свою зустріч у Слуцьку з Гедеоном Балабаном, який також не буде зрадником своєї віри. «Дуже добре трапилося, що тепер в монастирі Слуцькому отця владика Львівського застав, з котрого, вірю, що пожежа та шкідлива Церкви нашої Східної і всьому нашому народові не постала». Рогоза сповіщає князя, що Балабан «дуже проти умислів злих їх (владик) і присягу на Євангелії на це склав... бути сторожем від інших єпископів» і повідомляти митрополита та князя-воєводу про все, що знає [2, Стб. 1055-1056]. «...щоб ваша милість того змія райського і лиса хитрого, про котрого вашій милості говорив, стерегтися хотів і за ним промисел пильний у житті своїм чинив, аби неприятель церковний роги не підіймав і в яму впав» [2, Стб. 1057-1058]. Мало ймовірно, що М. Рогоза не писав ці слова щиро, а отже коливався у доцільності підписання унії шляхом зради патріархам.

Послугуючись сказаним вище можна припустити, що примирення митрополита з львівським владикою Гедеоном Балабаном в березні 1595 р. відбулося не «під знаком унії», а навпаки – на той час Г. Балабан, хоча й провів у січні 1595 р. у Львові свій синод, який постановив просити митрополита та єпископів, щоб «тоє спасенное дело едности с престолом римським без отволоки кончили» [5, с. 581], почав також сумніватися щодо унійних планів. І справді – вже через кілька місяців, 1 липня 1595 р. Гедeon зробив у гродських книгах м. Володимира запис, що ініціатори унії неправомірно зловживали його бланками документів тим самим ознаменували свій демарш та повернення до консервативних позицій. Саме тут можливості та влада князя таки заявляють про себе – він виступив посередником у примиренні владика з львівським братством і вважається, що саме це гарантувало «повернення» Балабана. Не менший вплив на останнього також справляє «Обвіщення» острозького магната про яке піде мова дещо нижче.

Водночас не можна заперечувати і суто особистих причин вчинку Балабана: присяга на вірність православ'ю, складена на святому Євангелії, в березні 1595 р. в Слуцькому монастирі, мала для Львівського владика велике значення і була першим кроком повернення до рідної церкви. Надалі він активно виступав проти унії на Берестейському соборі, а після остаточного переходу в останню М. Рогози, до вибору нового митрополита, був екзархом Константинопольського патріарха, відкрив кілька православних друкарень і шкіл та залишався ревним поборником православ'я до кінця свого життя (1607 р.).

Обурений тим, що доля церкви вирішується не собором, а купкою владик, В.-К. Острозький написав гнівне «Обвещеніє» – окружну грамоту до православного населення, яка була видана в острозькій друкарні 25 липня (за інш. джерелами 25 червня) 1595 р. У ній «Константинъ Божією милостию княжа Острозкое» засвідчував перед усіма свою повсякчасну вірність православ'ю і заявляв про зраду митрополита та єпископів – «фальшивих пастирів, які перемінилися у вовків. Відступили від єдиної правдивої віри, Святої Східної церкви... Повідомляю про них вас усіх як улюблених братів моїх у Христі. І хочу разом з вами стати проти ворогів нашого спасіння, щоб з Божою допомогою і через ваші сповнені ревності старання, вони самі попали в сіті, які потайки нам підготували» [3, с. 146].

Власне порівняння реакції Іпатія Потія і Михайла Рогози на «Обвещеніє» князя є ще одним показовим фактом того, як митрополиту тяжко дався його остаточний вибір. Керівник митрополії переконував князя у своїй вірності православ'ю, в той час як Іпатій Потій навіть не заперечував прагнення єпископів об'єднатися з Римською церквою і доводив

Острозькому, що владика робили все можливе для проведення собору, але король їм відмовив. У своєму листі до князя від 5 серпня 1595 р. Потій пише Острозькому, що владика «перед тою дорогою (в Рим) великим усилованням того синоду просили і з'їзд мав бути дозволений і час призначений. Але потім за деякими новинами, того з'їзду відмовлено і в дорогу їхати наказано прудко» [2, Стб. 1068]. У листі від 23 серпня 1595 р. Іпатій Потій пише, що князь може визволити їх від тієї дороги до Риму. «Хіба надія в ласці Божій і в особі вашої милості пана мого милостивого, що те підписання своїм його королівській милості ще затримати можеш, аж нам не казав їхати, аж по синоді» [2, Стб. 1068]. Отже, Потій всю відповідальність перекладає на Василя-Костянтина, який, за його словами, може призупинити підписання унії. Це також був ще один провокативний хід владика, він добре розумів, що князь вже не зможе вплинути на хід подій. У відповіді на лист В.-К. Острозького король заявив, що собор непотрібний, бо владика вже заявили про унію «...і ми за ними, як за пастирями повинні йти, не питаючи, але чинячи, що вони кажуть» [5, с. 591].

На відміну від Іпатія Потія, митрополит М. Рогоза у листах до князя Острозького від 12 серпня [2, Стб. 1057-1060] та 28 вересня 1595 р. [2, Стб. 1059-1064] пише, що він проти унії, але безсилий зупинити її підписання, того що втратив владу над владиками. Показово, що останній лист написано вже у день виїзду Терлецького та Потія до Риму. У листі ж від 12 серпня 1595 р. М. Рогоза пише: «...Тих теперішніх нещасливих часів своїх, на які невдало потрапив за гріхи свої, скільки живий буду, оплакати не зможу». Він щиро переживає, що князь думає ніби він «забувши про покликання своє, набожество і віру Сходу умного потоптати наважився, ведений хтивістю, або женучися за монастирем печерським, про який ані мислю, ані прагну, що його королівська милість в держане мені доручив взяти». Рогоза вказує про велику потребу в синоді, якого потребують всі православні Литви, бо «багато доброго на ньому би зробилось, коли б та злість явилась і згнула» [2, Стб. 1060].

28 вересня 1595 р. митрополит пише, що князь дав йому знати, ніби «віра наша під зверхність римську через нас запродана була», і що його привів у розпач якійсь рескрипт, між людьми пушений, в якому його «відщепенцем, Юдою та зрадником віри своєї іменують». Очевидно М. Рогоза мав на увазі «Обвіщення» князя від 25 липня 1595 р. Він пише, що це несправедливо по відношенню до нього, оскільки він завжди був «щирим слугою» князя, давав йому знати «про тую беззаконність», готовий протистояти владикам за підтримки князя, «іти до крові за віру святу і за закон свій терпіти і вмерти готовий» [2, Стб. 1060-1061].

Митрополит не обмежується одними тільки

словами і у відповідь на обвинувачення В.-К. Острозького він відрядив свого службника Григорія на зустріч із посольством владик до Риму. Михайло Рогоза повідомляє, що Григорія послали не як члена делегації, а навпаки – той відмовляв відступників від поїздки, наполягаючи на проведенні перед тим синоду. Однак зупинити їх митрополит не зміг, оскільки владика «не визнають його за старшого і писань його не чують і не поважають» [2, Стб. 1061-1062]. Рогоза писав правду, він був безсилий відвернути підписання унії, але сам особисто був проти неї. Тому він просить князя допомогти йому скликати тих, що залишилися, владик до нього в Новоградок «для застанавеня моцного против такой зради», і щоб князь прислав до нього лист проти унії від зацних панів і шляхти віри нашої грецької, на якому «печатів зо двісті з підписами рук», щоб Рогоза міг мати його собі на поміч. А він з єпископами відповідно до листа князя напише свій лист, який на уряді визнати готовий» [2, Стб. 1063-1064].

Проте події розвивались вже незалежно від митрополита і князя В.-К. Острозького. 28 вересня 1595 р. І. Потій і К. Терлецький виїхали до Риму. 23 грудня 1595 р. папа Климент VIII поставив свій підпис під буллою унії і урочисто проголосив приєднання Київської митрополії до Католицької церкви.

Підсумовуючи інформацію подану в даній статті можна зробити припущення про наявність фактично паритетного взаємовпливу тиску В.-К. Острозького та особистісних характеристик Гедеона Балабана і Михайла Рогози щодо питання унії між Київською митрополією та Апостольською столицею. Про жоден з описаних вище факторів – листування з Острозьким, його посередництво у вирішенні конфліктів, особисті клятви та переконання, так і не можна сказати, як про виключний у впливі на дії досліджуваних осіб, всі ці елементи діяли одночасно і в комплексі, і такими їх необхідно розглядати й сучасним дослідникам.

Література

1. «Антиризис» или апология против Христофора Филалета в двух текстах: западно-русском (1599 г.) и польском (1600 г.) // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга третья / Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией под редакцією П. Гильтербрандта – С.-Петербург, 1903. – Т. XIX. – С. 477-982.

2. «Апокрисис». Сочинение Христофора Филалета // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга вторая / Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией – С.-Петербург, 1882. – Т. VII. – С. 1003-1820.

3. Бендза М. Князь Костянтин Острозький і Берестейська унія 1569 року [Текст] / о. Мар'ян Бендза // Наукові записки [Зб. Наук. праць] / Національний у-т «Острозька академія»; ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л. Р. Винар, В. В.

Трофимович та ін. – Острого: Вид-во Національного у-ту «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – (серія «Історичні науки»). – С. 128-150.

4. Бондарчук В. О. Характеристика про-антиунійної діяльності В.-К. Острозького у «Антиризисі» Іпатія Потія [Текст] / В. О. Бондарчук // Острозький краєзнавчий збірник: збірник наукових праць / ред. кол. М. Манько, М. Данилюк, Т. Глушман, М. Бендюк; Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Випуск 7. – Острого, 2014. – 378 с.; іл. – С. 22-28.

5. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст]: у 11 т.,; 12 кн. / М. С. Грушевський. – Київ-Львів, 1907. Перевидання / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – (Пам'ятки історичної думки України). – ISBN 5-12-002468-8. – Т. 5. – 704 с.

6. Дмитрієв М. В. Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. [Текст] / М. В. Дмитрієв // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління (Матеріали Перших «Берестейських читань. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р). – 1994. – С. 39-101.

7. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко XV-XVIII століть [Текст]: літ.-худож. вид. – в 4 кн: кн. 1. Література епохи ренесансу (друга половина XV-XVI століття). Література раннього бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік) / упорядкув.: В. Шевчук, В. Яременко. – К.: Аконтіт, 2006. – 800 с. – ISBN 966-8436-07-5.

8. Шевченко В. В. Передберестейський унійний процес 1590-1593 років: мотиви, проблематика, перспективи // Українське релігієзнавство / Гол. ред. А. Колодний. – № 24. – К., 2002. – 117 с. – С. 85-96.

9. Шкрібляк М. В. Роль і місце «світського елементу» у збереженні церковно-релігійного життя православних у постберестейський період [Текст] / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – 2011. – № 2 (6). – С. 87-95.

10. Франко І. Я. Життя і літературна творчість Іпатія Потія // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39. (Літературно-історичні праці (1883-1890)). – С. 508-533.

Руслан ПІДСТАВКА,
Зоряна МАЗУРАНЧИК

Володіння князів Острозьких: Колодно

Сучасне село Колодно Збарзького району Тернопільської області має тривалу і драматичну історію, витоки якої сягають середини XV ст. В свій час воно знаходилося на етнополітичному кордоні між Волиню і Поділлям, Російською та Австро-Угорською імперією і складалося з наступних частин: Вільховець, Лісовичина, Пеньки, Поляна, Селисько, Витківці і Вали [5]. Останній топонім окреслює територію, де знаходилися оборонні укріплення поселення і городища, яке згодом трансформувалося в замок. Проблема комплексного історико-археологічного дослідження цього городища і замку полягає у майже повній відсутності історіографічного та археологічного матеріалу. Археологічні дослідження на території Колоденського городища-замку ніколи не проводились, що суттєво знижує інформативний матеріал по темі дослідження. Джерела, що прямо чи побічно проливають світло на історію цього, колись відомого укріпленого населеного пункту – «города», є надзвичайно обмежені в повноті інформації, тому з окремих згадок про Колодно в документах чи літописах, доводиться на припущеннях будувати цілісну картину його історії.

Історіографія цього населеного пункту обмежується лише декількома ґрунтовними дослідженнями і розвідками. В хронологічному порядку їх можна розташувати наступним чином. У 1871 р. у Львові був опублікований другий том ґрунтовної праці волинського письменника і краєзнавця Тадеуша Єжи Стецького «Wolny pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym», де описується історія зародження, становлення та занепаду «города Колоден» [8]. Автор проводить також критичний аналіз ряду Хронік та Гербівників, що подають інформацію (іноді на рівні родових легенд) про поселення Колодно, герб Колодин та родовід Колодинських, які до населеного пункту на Збаражчині не мають жодного відношення.

Через два роки волинський священик о. Стефан Барановський у 15-му номері «Волинських єпархіальних відомостей» публікує статтю «Село Колодно Кременецького уезда, как памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I» [1]. Автор, на відміну від Т. Стецького, беззаперечно підтримує Каспра Несецького та його версію походження гербу Колодин від населеного пункту Колодно, а власників містечка виводить від Корибу-та Ольгердовича.

В 90-х роках XIX ст. виходить з друку Почаївської друкарні праця священика о. Миколая Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и